

Firuzə Abbasova

*Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri doktoru, professor*

Zaur Əzimov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət quruculuğu və hüquq kafedrasının müəllimi, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

**AZƏRBAYCAN CİNAYƏT PROSESİNDƏ DE LEGE LATA MƏNASINDA PREYUDİSİYA
İNSTITUTUNUN ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQUNA
UYĞUNLUĞU MƏSƏLƏSİ**

Cinayət prosesi nəzəriyyəsində uzun illər ərzində preyudisiya institutunun müxtəlif aspektləri barədə elmi mübahisələr davam edir. Az tədqiq olunan mövzulardan olmasına baxmayaraq preyudisiyanın mahiyyəti barədə cinayət prosesi doktrinasında bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən mövqelər formalaşmışdır. Ayrı-ayrı dövlətlərin cinayət-prosessual qanunvericiliyində də, bu institutun fərqli hüquqi tənzimləmə mexanizmi müəyyən edilmişdir. Məqalədə preyudisiya institutunun mahiyyəti və hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tələbləri baxımından qiymətləndirilərək yaranan nəzəri problemlərin həlli yolları təklif olunmuşdur.

I. Cinayət prosesi nəzəriyyəsində və Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyində *de lege lata* baxımından preyudisiya institutu

I.1. Cinayət prosesi nəzəriyyəsində preyudisiya anlayışı

Hər bir ölkənin hüquq sistemində hüquq qaydalarının tətbiqi zamanı məhkəmələr tərəfindən qəbul edilmiş qərarların bir-birinə zidd olmaması vacib əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Məhkəmə qərarlarının bir-birinə zidd olmaması hüquq qaydalarının hər kəsə eyni məzmununda tətbiq olunmasının əsas təminatı kimi çıxış edir. Hüquqda belə bir təminat mexanizmi hüquq normalarında müxtəlif vasitələrlə realizə olunur. Anqlo-sakson və roman german hüquq sistemlərində bu məsələ bir-birindən fərqlənən institutlarla tənzimlənir. Anqlo-sakson hüquq sistemində hüququn mənbələri sırasında məhkəmə presedenti xüsusi rola malik olduğu üçün məhkəmə hüquq münasibətlərinə məhz hansı hüquq normasının tətbiqi məsələsini həll edərkən yarana biləcək ziddiyyətlər və qaydanın hamıya eyni məzmununda tətbiqi problemi aradan qaldırılmış olur. Fikrimizcə, məhz bu səbəbdən anqlo-sakson hüquq sistemində preyudisiya institutuna ehtiyac qalmır. Lakin roman-german hüquq sistemində, bir qayda olaraq, məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi kimi çıxış etmədiyinə görə, qəbul edilən məhkəmə qərarlarının bir-birinə zidd olmasını aradan qaldırmaq üçün, başqa institutlar formalaşmışdır. Qitə hüquq sistemində məhkəmə qərarlarının bir-birinə zidd olmasını aradan qaldıran institut kimi preyudisiyanın rolu əvəzənməzdir.

Preyudisiyanın cinayət prosesində anlayışı bir çox müəlliflər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Məlumat üçün bildirək ki, sovet dövründə preyudisiya institutunun cinayət mühakimə icraatında qanunvericilik səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi diqqətdən kənar qalsa da [1], bu münasibətlərin həlli qaydası barədə cinayət prosesi doktrinasında formalaşmış fikir mövcud idi. Bu zaman M.S.Stroqoviçin irəli sürdüyü o fikir hakim mövqeyə malik idi ki, məhkəmə qərarı rəsmi sənəd kimi sübut növünün bütün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirəsinə görə o, sübutun ayrıca növü olan sənəddir və sübutlara dair bütün qaydalar ona da şamil olunur.(8, s.214) Başqa sözlə, müəllif məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi ilə onun sanki qanuna bərabər olduğu

ideyasını qəbul etmir və hakimin daxili inamına əsaslanmaqla qəbul edəcəyi qərarla tam mənada müstəqilliyə malik olmasını müdafiə edirdi.

Preyudisiya institutu ilə bağlı olan münasibətləri tam məzmunu ilə tənzimləməsə də, bu fikirlər müəyyən mənada məsələni həll etməyə yetərli idi. Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra aparılan hüquqi islahatlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə (bundan sonra AR CPM) gətirilən yeniliklərdən biri də preyudisiya institutudur. Bu məsələnin tənzimlənməsində tamamilə fərqli konsepsiya irəli sürülür və preyudisiyanın bu konsepsiyası onun mahiyyətində yeni əlamətlərin yaranması ilə xarakterizə olunur ki, aşağıda onun məzmunun müvafiq aspektlərini təhlil edəcəyik.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət prosesi nəzəriyyəsinə az tədqiq olunan mövzulardan olmasına baxmayaraq hər bir müəllif preyudisiyaya özünəməxsus anlayış vermişdir. Elmi ədəbiyyatda verilən anlayışların ətraflı təhlilindən yan keçməklə onun ən mühüm xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün preyudisiyanın mahiyyətinə və həyata keçirdiyi funksiyalara qısaca olaraq nəzərdən keçirmək zəruridir.

Preyudisiya qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının zəruri əlamətlərindən biri olan preyudisiallıq əsasında əmələ gəlir. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının bu xüsusiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müvafiq məhkəmə qərarında müəyyənləşdirilmiş hallar sonradan yenidən mühakimə icraatına düşdükdə onları təkrarən araşdırmaq zərurəti olmur və həmin hallar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında müəyyənləşdirildiyi kimi qəbul olunur. Yəni müvafiq hallar artıq müəyyənləşdirildiyi üçün onun təkrarən araşdırılmasına heç bir zərurət qalmır, sonradan bu halların yenidən araşdırılması prosesual qənaət baxımından məqsədemüvafiq hesab oluna bilməz.

Bununla yanaşı, yaddan çıxarmaq olmaz ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı cəmiyyətin ədalət mühakiməsinin inamının əsasıdır. Bu aktın məzmununda əks olunmuş məlumatların mötəbərliyini digər mühakimə icraatı orqanın nəzərə almaması, ona etibar etməməsi dövlətin adından çıxarılan və qanuni qüvvə almış məhkəmə qərarına verilən əhəmiyyəti kiçiltmiş olur. Nəticə etibarilə qeyd etdiklərimiz ədalət mühakimə orqanı aktının nüfuzunun cəmiyyətdə aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır ki, bu da, müasir dövrdə hüquqi dövlətin əsas tələblərinə zidd hesab olunur.

Göründüyü kimi, məhkəmə qərarının preyudisiallığının mahiyyətində, eyni zamanda, həm prosesual qənaət, həm də məhkəmə qərarlarının nüfuzunun qorunması və ya stabilliyinin təmin edilməsi heç bir məntiqi ziddiyyət yaratmır, əksinə bu müddəalar arasında düz mütənəsiblik vardır. Lakin preyudisiyanın mahiyyətinin qavranılmasında digər faktorlar dolaşılığa və məsələnin birmənalı şəkildə həll edilməsinə mane olur. Belə ki, cinayət prosesindən məlum olduğu kimi, hər bir hakim qərarını qanuna və daxili inamına əsaslanmaqla qəbul edir, iş üzrə mövcud və ya zəruri olan sübut bazasına əsaslanır və heç bir sübutun onun üçün qabaqcadan müəyyən edilmiş hüquqi qüvvəsi yoxdur. Başqa sözlə, hakim müvafiq qərarının qəbulu zamanı müstəqildir və bu müstəqilliyə müdaxilə yolverilməzdir. Bununla da, hakim iş üzrə əvvəllər qəbul edilmiş və qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında müəyyənləşdirilmiş halların həqiqətə (burada faktlara uyğunluğu nəzərdə tutulur.) uyğun olmadığı qənaətinə gələrsə, belə olan halda o, öz daxili inamına əsaslanmaqla müstəqil qərar qəbul etməlidirsə, yuxarıda məhkəmə qərarının stabilliyi və prosesual qənaətin iş üzrə həqiqətin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə uyğunlaşması zərurəti yaranmış olur.

Preyudisiallığın mahiyyətinin həqiqətin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə uyğunluğunun çətinliyi və mürəkkəbliyinə baxmayaraq, bu məsələnin hüquq sistemlərinə uğurlu həlli yolları məlumdur. Bəzi ölkələrdə (Məsələn Rusiya Federasiyası CPM-ində 2009-cu ilədək məsələ belə tənzimləndirdi), preyudisiya institutu hakimin şübhələnmək hüququ saxlanılmaqla, ümumi qayda kimi, prosesual qənaətə və məhkəmə qərarının stabilliyinə istinad olunmaqla tətbiq edilir. Bir sıra ölkələrdə (Məsələn, Avstriyada) isə, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı müstəqil sübut növündən heç nə ilə fərqləndirilmir. Preyudisiallığın mahiyyətini qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının ümumməcburilik xüsusiyyəti vasitəsilə sübutetmə predmeti baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olan işlərin araşdırılması zamanı ilk qərarın hüquqi qüvvəsi kimi başa düşmək olar.

Bu baxımdan prof. R.İsgəndərovun preyudisiyanı “əvvəlki məhkəmə qərarları və hökmlərində əks olunmuş fakt və hüquqi nəticələrin **ibtidai araşdırma orqanları və məhkəmə üçün əhəmiyyəti**” kimi izahını(5, s.22) məsələnin mahiyyətinin əsas əlamətlərinin anlayışda ifadə olunmaması kimi qiymətləndirmək lazım gəlir. Preyudisiyanın məhkəmə qərarının preyudisiiallıq əlamətinin sübutetmə qaydası kimi ifadəsi olduğunu nəzərə alsaq, onda, belə bir məqamı da qeyd etməliyik ki, məhkəmə qərarının preyudisial əhəmiyyəti onun digər prosesual əhəmiyyətini deyil, məhz prosesual məcburiliyin təzahürünü ifadə edir.

Məhkəmə qərarının preyudisiiallıq xüsusiyyəti əsasında AR CPM-də preyudisiya institutunun təsbit olunmasına baxmayaraq, AR CPM-in 139.0-cı maddəsinə görə cinayət təqibi üzrə icraat zamanı sübutetmə predmetinə aid olan hallar *yalnız* (kursiv bizimdir) sübutlara əsasən müəyyən edilir. Bu da, bizə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında sübutetmə predmetinə aid olan məsələ müəyyən edildiyi halda həmin qərarı sübut növü kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Fikrimizcə, belə bir hal bu iki məsələ arasında nəzəri dalanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək, preyudisiyanın cinayət prosesi nəzəriyyəsidəki anlayışını **“qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarında əks olunmuş halların (fakt və hüquqi nəticələrin) ibtidai araşdırma orqanları və məhkəmə tərəfindən əlavə araşdırılmadan istifadə etmək imkanı”** kimi ifadə etmək olar. Bu anlayışa qarşı çıxanların əsas arqumenti ondan ibarət olacaqdır ki, burada məhkəmə aktının təkzibolunmazlıq xüsusiyyəti nəzərə alınmamışdır və preyudisiyanın bu cür şərhli məhkəmə qərarının nüfuzunu aşağı sala bilər. Bu məsələyə də, AR CPM-in 142-ci maddəsinin təhlili əsasında izah verəcəyik.

1.1. Həqiqət Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesinin bütün institutlarına müəyyənedici təsir göstərən determinant kimi

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericilikliyində preyudisiya institutunun hansı məzmununda tənzimlənməsi məsələsindən əvvəl preyudisiyanın mahiyyəti ilə bilavasitə bağlı olan həqiqət məsələsinə qısaca olaraq diqqət ayırmağı zəruri hesab edirik. Belə ki, bu, həm iki anlayış arasında qarşılıqlı əlaqənin, həm də preyudisiyanın mahiyyətinin qanunvericiliyin mövqeyi baxımdan qiymətləndirilməsi üçün mühüm nəzəri-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumat üçün bildirək ki, 18 mart 2009-cu il tarixində AR Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə “məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” məzmununda VII hissənin əlavə olunması ilə məhkəmə qərarının hər bir halda həqiqəti əks etdirməsi müddəası konstitusion norma-prinsipə çevrilmiş oldu.

Preyudisiya institutunun məntiqi əsası olan qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi prezumpsiyasının mahiyyəti də məhz, həqiqətin müəyyənləşdirilməsi prinsipindən irəli gəlir. Belə ki, hər bir halda qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi ona görə prezumpsiya (ehtimal) olunur ki, bu qərar, qarşısında həqiqətin müəyyənləşdirilməsi məqsədi olan və buna nail olmaq üçün kifayət qədər prosesual vasitələrin olduğu icraatın nəticəsi kimi qəbul olunur. Prezumpsiya sözünün hərfi mənasının latın dilindən tərcümədə *praesumptio – ehtimal, fərziyyə* olduğunu nəzərə alsaq, onda prosesual ədəbiyyatda formalaşmış o fikrə istinad etməliyik ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının həqiqiliyi hər bir halda ehtimal və ya fərziyyə olunur. Bu da, AR Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII-ci hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Yeri gəlmişkən, hüquq ədəbiyyatında prezumpsiyanın hüquqda ehtimal, fərziyyə kimi nəzərdən keçirilməsinin doğru olmaması ilə bağlı fikirlər də mövcuddur.(7, s.73)

Göründüyü kimi, Azərbaycan mühakimə icraatında həqiqətin müəyyən edilməsi müddəası konstitusion normadır və bu norma preyudisiyanın mahiyyətində ifadə olunmalıdır.

Lakin burada digər vacib məsələ ondan ibarətdir ki, preyudisiiallıq əlaməti müxtəlif növ mühakimə icraatı şəklində həyata keçirilən məhkəmə icraatı nəticəsində qəbul edilən məhkəmə aktlarının hər birinə aiddirmi? Bunun müəyyənləşdirilməsi üçün, ilk növbədə, mühakimə icraatlarının bütün növləri çərçivəsində həqiqətin müəyyən edilməsinin məqsəd və ya prinsip olub-olması məsələsi ilə yanaşı, həm də kifayət qədər prosesual vasitələrin olub-olmadığını aydınlaşdırmaq zəruridir.

AR Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsində məhkəmə icraatının həqiqəti müəyyənləşdirməli olmasının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra AR MPM) bir çox müddələrinin sistemli təhlili onu deməyə əsas verir ki, qanunla məhkəmənin üzərinə həqiqəti müəyyənləşdirmək vəzifəsi qoyulmamışdır və iş üzrə həqiqətin müəyyənləşdirilməsi, bir çox hallarda, mülki-prosessual hüququn mahiyyətinə və əsas təyinatına (tərəflər arasındakı mübahisənin həllinə), ziddir. Mülki prosesdə məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün yalnız işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımi şərait yaradır. Həqiqətin müəyyən olunmasının prinsip kimi işlərin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması məzmununda ifadə olunmasını nəzərə alsaq, onda qeyd etmək lazımdır ki, AR MPM-in 14-ci maddəsinə əsasən məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün işdə iştirak edən şəxslərə onların prosesual hüquq və vəzifələrini izah etməklə, görülcək, yaxud görülməyəcək hərəkətlərin nəticələri barədə onları xəbərdar etməklə, onların prosesual hüquqlarının həyata keçməsinə kömək göstərməklə buna şərait yaradır. Bu icraat çərçivəsində qəbul olunmuş məhkəmə qərarlarının həqiqiliyini prezumpsiya (ehtimal) etmək olar.

İnzibati prosesual icraat üzrə qəbul edilmiş məhkəmə qərarlarının preyardisiallığı məsələsinin dəqiqləşdirilməsi üçün həqiqətin inzibati-prosessual icraatın prinsipi olub-olmamasını müəyyənləşdirmək də zəruridir. Ona görə də, həqiqətin AR inzibati-prosessual qanunvericiliyin prinsip olub-olmamasına da qısaca nəzər yetirək.

Azərbaycan Respublikasında yeni bir hüquq sahəsi olan inzibati prosesual hüquq normaları 1 yanvar 2011-ci il tarixində qüvvəyə minən AR İnzibati-Prosessual Məcəlləsi (bundan sonra AR İPM) ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu məcəllənin 12-ci maddəsində məhkəmənin həqiqəti müəyyənləşdirmək vəzifəsi nisbətən fərqli məzmununda təsbit olunmuşdur. Belə ki, həmin maddəyə əsasən məhkəmə proses iştirakçılarının izahatları, ərizə və təklifləri ilə, onların təqdim etdikləri sübutlarla və işdə olan digər materiallarla kifayətlənməyərək, mübahisənin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə görə araşdırmağa, həmçinin, müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsatətinə əsasən digər zəruri sübutları toplamağa borcludur. Məhkəmə tərəflərdən əlavə məlumat və sübutlar tələb edə bilər.

Fikrimizcə, qeyd olunanlar əsasında birmənalı şəkildə iddia etmək olar ki, inzibati prosesual icraat çərçivəsində qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının həqiqiliyini prezumpsiya (ehtimal) etmək olar. Amma uzun illər ərzində mülki (bunu inzibati prosesə də aid etmək olar) və cinayət prosesi çərçivəsində həqiqətin müəyyən edilməsi vasitələrinin eyni olmadığı barədə fikirlər mövcuddur.

1.2. Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyində de lege lata mənasında preyardisiya institutu
Preyardisiya ilə bağlı məsələlər AR CPM-in iki fərqli maddəsində tənzimlənmişdir. Belə ki, AR CPM-in 65-ci maddəsi "Prosessual qərarların preyardisial əhəmiyyəti" və 142-ci maddəsi "Preyardisiya" kimi adlandırılmışdır. Bu maddələrin məzmunun təhlili onu deməyə əsas verir ki, mahiyyət etibarilə 65-ci maddə olmadan da, preyardisiya ilə bağlı münasibətləri 142-ci maddə ilə tənzimləmək mümkündür. Ona görə də, AR CPM-in 65-ci maddəsinin CPM-dən çıxarılması barədə irəli sürülən fikirlərə haqq qazandırmaq olar.

Sübut hüququnun tərkib hissəsi olan preyardisiya institutunun preyardisiallığın sübut etmə qaydası kimi ifadə olunmasını nəzərə alaraq onu CPM-in 142-ci maddəsi əsasında təhlil edəcəyik. AR CPM-in 142.1-ci maddəsində göstərilir: "Cinayət təqibi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir".

Göründüyü kimi, AR CPM-ə görə hakim araşdırdığı iş üzrə sübut etmə predmetinə daxil olan hallar və onların hüquqi qiymətləndirilməsinə münasibətdə qanuni qüvvəyə minmiş digər məhkəmə hökmünün məzmununu olduğu kimi tətbiq etməlidir. Bu zaman hakimin həqiqəti öz daxili inamına əsasən müəyyənləşdirmək səlahiyyəti mövcud deyildir. Yəni, əgər hakimin araşdırdığı işlə əlaqəli digər məhkəmə hökmündə müəyyənləşdirilmiş hallar və ona verilən hüquqi qiymət barədə əsaslı və hətta, sübutlara əsaslanan nəticələri olsa belə, onun qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünü

tətbiq etməkdən başqa çıxış yolu yoxdur. Çünki AR CPM-in 142-ci maddəsində bu hal nəzərdə tutulmur və müvafiq olaraq AR CPM-in 141.1.3-cü maddəsinə görə məhkəmə üçün preyardisial qaydada məcburi qüvvəyə malik qərarla müəyyən edilmiş hallar sübut edilmiş hesab olunur.

CPM-in 142.1-ci maddəsinin məzmunu onu deməyə əsas verir ki, qanunverici cinayət işləri üzrə qəbul olunmuş və qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü digər işlərə baxılması zamanı yenidən araşdırmağa yol vermir və bununla da, cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi prinsipinə deyil, məhkəmə hökmünün stabilliyi müddəasına üstünlük vermişdir. Bu zaman həqiqətin məhkəmə icraatında müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi əvvəlki məhkəmə icraatı çərçivəsində müəyyənləşdirildiyi müddəasına əsaslanır, yəni barəsində baxılan iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş hökmdə artıq həqiqət müəyyən olunduğu üçün onu mübahisələndirməyə ehtiyac yoxdur. Yeri gəlmişkən, bu halda qanunun ziddiyyətlərin aradan qaldırılması funksiyasına üstünlük verdiyini demək də mümkün deyildir. Bunu deməyə əsas verən hal CPM-də əlavə kassasiya institutunun mövcudluğudur.

CPM-in 142.1-ci maddəsi eyni zamanda ittiham, müdafiə və məhkəmənin cinayət işi üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmündə müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirilmiş hallar barəsində sübut etmə predmetinin müəyyən edilməsi üzrə sübut etmə fəaliyyətini (xüsusilə sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətini) tam mənada məhdudlaşdırır.

AR CPM-in 142.2-ci maddəsinə görə isə mülki işlər üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin qərarı cinayət işi üzrə icraatda təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəməyə yalnız hadisənin yaxud hərəkətin olub-olmaması hissəsində məcburidir və bu qərar təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamasını əvvəlcədən həll etmir. Başqa sözlə, əgər mülki iş üzrə məhkəmə qərarında müəyyən olunmuş hadisə və ya hərəkətin olub-olmaması halı ittihamın qanuni, əsaslı və ədalətli həlli üçün əhəmiyyət kəsb edirsə, onun təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən yenidən yoxlanması qadağan olunur və məsələ qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında olduğu kimi həll olunur.

Bununla yanaşı, təhlil olunan maddənin məzmunundan aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. AR CPM mülki mühakimə icraatı qaydasında baxılan mülki işlər üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının preyardisiallığını müəyyən məsələlərdə, yəni "hadisənin yaxud hərəkətin olub-olmaması hissəsində (bu hadisə və ya hərəkət cinayət işi üzrə hər bir halda sübut etmə predmetinə daxil olan "halı" nəzərdə tutur)" [2] məhdud mənada qəbul edir;

2. Müvafiq məsələlər üzrə məhkəmə qərarında müəyyən olunan hal cinayət işi üzrə sübut etmə predmetinə aid olduqda müvafiq halın olub-olmaması ilə əlaqəli cinayət-prosessual fəaliyyət həyata keçirmək imkanı nəzərdə tutulmur, yəni burada müvafiq məhdud mənada təkzibedilməz preyardisiya növü nəzərdə tutulur;

3. Cinayət işi üzrə sübut etmə predmetinə daxil olan halın olub-olmaması mülki işlər üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında müəyyənləşdirilməsi iş üzrə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamasını, yəni onun təqsiri məsələsini həll etmir. Özlüyündə bu o deməkdir ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə müəyyənləşdirilən hadisə və ya hərəkətinin olub-olmaması təqsirləndirilən şəxsin təqsiri ilə bağlı olduqda bu halların təkzibedilməz preyardisiallığı tanınmır. AR CPM-in 142.2-ci maddəsinin məzmununda vacib məsələlərdən biri də, burada məhkəmə qərarının məhz hansı növünün nəzərdə tutulmasının aydın olmamasıdır. Lakin kontekstə görə aydındır ki, burada qanun məhkəmə qətnaməsini nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, mülki mühakimə icraatında hadisə və ya hərəkətin olub-olmaması işə mahiyyəti üzrə baxılarkən müəyyən olunduğu üçün, bu, yalnız məhkəmə qətnaməsi ilə müəyyən olunur. Fikrimizcə, buna görə də, ədəbiyyatda məsələnin həllində müvafiq məhkəmə qərarının növünün müəyyən edilməməsinin problemləli məqam kimi nəzərdə keçirilməsini əsaslı hesab etmək olmaz.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə yalnız cinayət və mülki mühakimə icraatı çərçivəsində qəbul olunan məhkəmə qərarlarının preyardisiallığı məsələsi tənzimlənmişdir. İnzibati-prosessual qanunvericilik və inzibati xətalər üzrə qəbul olunmuş məhkəmə qərarlarının preyardisiallığı məsələsi isə, ümumiyyətlə, hüquqi tənzimləmədən kənar qalmışdır. Heç

şübhəsizdir ki, bu növ qərarlarda müəyyən edilmiş hallar cinayət işinin araşdırılması zamanı əhəmiyyət kəsb edə bilər. Müvafiq məhkəmə qərarlarının cinayət prosesində əhəmiyyəti M.S.Stroqoviçin sovet cinayət prosesində məhkəmə qərarları barədə dediyi fikirlər çərçivəsində həll etməyə heç də mane olmur. Lakin yuxarıdakı qısa təhlildən aydın olduğu kimi, İnzibati-Prosessual Məcəllə bu icraat çərçivəsində həqiqətin müəyyənləşdirilməsini məhkəmənin üzərinə vəzifə kimi qoyur və bu növ qərarların həqiqiliyi prezumpsiyasına əsaslanmaqla onların preyardisiallığını qanunda təsbit etmək mümkündür və bu, AR CPM-in 142-ci maddəsinin məzmununun məntiqi davamı olardı.

Preyardisiya ilə bağlı nəzəri əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də, ibtidai araşdırma orqanlarının qəbul etdiyi qərarların preyardisiallığı məsələsidir. Belə ki, AR CPM-in 65.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, "cinayət prosesini həyata keçirən orqanın ləğv edilməmiş qərarı həmin məsələ üzrə yeni qərar çıxarılmasına yol vermir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı, **şəxsin cinayət təqibini istisna edən qərarlardan başqa**, hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının çıxarılması ilə əlaqədar məcburi qüvvəyə malik deyildir".

Maddənin məzmununun qrammatik şərhini onu deməyə əsas verir ki, **şəxsin cinayət təqibini istisna edən qərarları** hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının çıxarılması ilə əlaqədar məcburi qüvvəyə malikdir və məhkəmə hökmü və digər yekun qərarının çıxarılması zamanı məsələni bu qərarlara uyğun olaraq həll etməli və ya müvafiq halda ümumiyyətlə işin baxılmasına xitam verməlidir. Belə ki, bu növ qərarların dairəsi AR CPM-in 39.1.6 və 39.1.7-ci maddəsində cinayət təqibini istisna edən hallar kimi əks olunmuşdur. Müvafiq qərarlara şəxs barəsində eyni ittiham üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü və ya digər məhkəmənin cinayət təqibini qeyri-mümkün edən ləğv edilməmiş qərarı və təhqiqatçının, müstəntiqin və ya prokurorun cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi və ya ona xitam verilməsi haqqında ləğv edilməmiş qərarı aiddir. Bu növ qərarların məhkəmə üçün hüquqi qüvvəsinin cinayət prosesində qərarların preyardisiallığını müəyyənləşdirən maddənin məzmununda əks olunmasının nəzəri baxımdan doğru olub-olmaması məsələsinin təfərrüatına varmadan qeyd etməliyik ki, burada qərarların istisnalığı ilə preyardisiallıq əlamətləri qarışdırılmışdır. Xüsusilə şəxs barəsində eyni ittiham üzrə təhqiqatçının, müstəntiqin və ya prokurorun cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi və ya ona xitam verilməsi haqqında ləğv edilməmiş qərarının məhkəmə üçün preyardisiallığının müəyyənləşdirilməsi işi həll etmə funksiyasının faktiki olaraq təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror tərəfindən həyata keçirilməsinin təzahürüdür ki, hətta bu halda məhkəmənin həmin qərara uyğun olaraq işi həll etmək vəzifəsi təsbit olunur.

II. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin tələbləri və de lege lata mənasında preyardisiya institutu: müqayisəli təhlil

II.1. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin tələbləri

Konvensiyanın 6-cı maddəsinə görə hər kəsin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ vardır. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna görə,

1. Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əgəlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələrinə görə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.

2. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.

3. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs ən azı aşağıdakı hüquqlara malikdir:

a) ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal

və ətraflı məlumatlandırılmaq;

b) öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq;

c) şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək;

d) onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlərin çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq;

e) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək.

Məlum olduğu kimi, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna tək cə Konvensiya deyil, Avropa Məhkəməsinin ayrı-ayrı işlər üzrə qəbul etdiyi qərarlar da daxildir. Yəni, Konvensiyanın maddələri məhz Məhkəmənin qərarlarında bu maddələrə verilən şərhlərdəki məzmun əsasında başa düşülür. Bu tədqiqat çərçivəsində ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun bütün tələblərini deyil, yalnız “hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz **məhkəmə vasitəsi ilə**, ağlabatan müddətdə işinin **ədalətli** və açıq **araşdırılması hüququna malikdir**” və “**cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir**” göstərişlərini daha ətraflı təhlil edəcəyik.

II.1. a. İlk öncə bildirməliyik ki, “məhkəmə araşdırması” anlayışı prosesin çəkişmə xarakterli olmasını tələb edir. Cinayət işləri üzrə məhkəmə araşdırmasının çəkişmə xarakterli olması onu ifadə edir ki, həm ittiham, həm də müdafiə tərəfi üçün qarşı tərəfin təqdim etdiyi qeydlərdən və sübutlardan xəbərdar olmaq və onlar barəsində izahat verməkdə tərəflər bərabər imkanlar malik olmalıdır. Bu müddəanın zəruriliyi Azərbaycana qarşı olan işlərdə də qeyd olunmuşdur. Belə ki, 17 yanvar 2008-ci il tarixli Abbasov Azərbaycana qarşı işində 30-cu bənddə Məhkəmə xüsusi olaraq qeyd edir ki, ədalətli məhkəmə baxışı hüququ özündə tərəflərin bərabərliyi hüququnu cinayət işlərinə çəkişmə prinsipi əsasında baxılması hüququnu ehtiva edir. Bu, o deməkdir ki, həm ittiham, həm də müdafiə tərəfinə məhkəməyə təqdim edilmiş bütün sübutlar və yazılı qeydlər barədə məlumat verilməli və onlar həmin sübutlar və qeydlər barədə izahat vermək imkanına malik olmalıdırlar (bax: Brandstetter Avstriyaya qarşı, 28 avqust 1991-ci il məhkəmə qərarı, A Seriyası, ərizə № 211, səh.27, § 66-67).(9)

Bununla yanaşı, elmi ədəbiyyatda da bildirildiyi kimi, Avropa Məhkəməsinin Presedent hüququnda ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi çəkişmə prinsipi məhkəmə baxışında üsul və vasitələrin seçimində tərəflərin bərabərliyi kimi başa düşülür.(6, s.64)

Beləliklə də, ədalətli araşdırma hüququna görə tərəflər məhkəmə araşdırmasında bərabər hüquqlara malik olmalıdırlar ki, bu zaman prosesdə özünün seçdiyi mövqeni müdafiə edə bilsinlər.

II.1.b. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun digər bir elementi təqsirsizlik prezumpsiyasıdır. Təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.

İlk öncə, qeyd etməliyik ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda bu müddəanın müxtəlif aspektləri ilə bağlı ümumi qaydalar mövcuddur. Preyudisiya institutu üçün məsələnin həm də müdafiə hüququnun təmin olunması zəruriliyi aspektindən nəzərdən keçirmək vacibdir. Məhkəmə Minelli İsviçərəyə qarşı işində 37-ci bənddə göstərir ki, təqsirləndirilən şəxsin təqsiri qanuna uyğun olaraq sübuta yetirilməyibsə, **xüsusən müdafiə hüquqlarının həyata keçirmək imkanı verilməyibsə**, onun barəsindəki məhkəmə qərarında onun təqsirkar olduğu barədə fikir ifadə edilərsə, təqsirsizlik prezumpsiyası pozulur. Bu, hətta formal qərarın olmadığı hallara da aiddir, bunun üçün sadəcə məhkəmənin təqsirləndirilən şəxsi təqsirkar hesab etdiyini düşünmək üçün müəyyən əsasların olması kifayətdir.(4, s.60)

II. 2. *İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin tələbləri baxımından de lege lata mənasında preyudisiya institutunun təhlili*

Preyudisiyanın AR CPM-dəki məzmununun təhlili göstərdi ki, burada məhkəmə hökmünün tam mənada, mülki işlər üzrə məhkəmə qərarının məhdud mənada təkzibedilməz preyudisiya növü ifadə olunmuşdur. Müvafiq hallarda təqsirləndirilən şəxsin onları mübahisələndirmək və inkar etmək, **xüsusən müdafiə hüquqlarını həyata keçirmək imkanı** faktiki olaraq olmur. Qeyd etməliyik ki, CPM-in 142-ci maddəsinin maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, 142.2-ci maddədə müvafiq mülki işlər üzrə qərarın preyudisial hissəsinin “təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmaması nəticəsini əvvəlcədən həll etmir” müddəası qeyd olunsada, belə bir müddəa məhkəmə hökmlərinin preyudisiallığını müəyyənləşdirən 142.1-ci maddədə göstərilməmişdir.

Preyudisiya institutunun məhz prosesin parçalanması səbəbindən meydana gəlməsini nəzərə alsaq və buraya müvafiq zəruri səbəblərdən birinin də, qanuni qüvvəyə minmiş hökmün çıxarılması zamanı şəxsin və ya şəxslərin prosesdə iştirakının mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar olaraq onun barəsində icraatın dayandırılması və ayrılmasının qanunvericilik qaydası olduğunu əlavə etsək, onda belə bir məntiqi nəticə çıxartmalıyıq ki, faktiki olaraq qanuni qüvvəyə minmiş hökmün baxıldığı prosesdə iştirak etmək, ittiham tərəfinin irəli sürdüyü ittihamı inkar və ya təsdiq etmək, iş üzrə sübut etmə predmetinə dair hallar barəsində özünün mövqeyini seçməklə müvafiq sübutlar təqdim etmək və bununla bağlı olan **müdafiə hüquqlarının həyata keçirmək imkanı da daxil olmaqla** digər hüquqlarını həyata keçirmək imkanı olmayan təqsirləndirilən şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu məhdudlaşdırmaqla (bəzən məhrum olunmaqla) onun barəsində hökm çıxarmış olur. Çünki birinci prosesdə iştirak etməyən təqsirləndirilən şəxsin ikinci prosesdə qanuni qüvvəyə minmiş hökmdə sübut etmə predmetinə daxil olan halları mübahisələndirmək, ümumiyyətlə onların müəyyənləşdirilməsi prosesində iştirak etmək imkanı olmayacaqdır. Bu fikri qəbul etməyənlər ona istinad edə bilərlər ki, AR CPM-in 142.1-ci maddəsində müdafiə tərəfinin müvafiq imkanlarını məhdudlaşdıran hər hansı bir qayda yoxdur. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, cinayət işi üzrə təqsir və sübut etmə predmetinə daxil olan digər hallar barəsində qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan yeganə orqan məhkəmədir və müvafiq maddədə onun üçün işi əvvəlki iş kimi həll etmək vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, AR CPM-in 142.1-ci maddənin ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququna uyğun olmadığı açıq-aydın müşahidə olunur.

III.1. *Problemin həllinə dair mülahizələr*

Hesab edirik ki, qeyd olunan problemlərin həlli qaydasına keçməzdən əvvəl, o məsələni dəqiqləşdirmək zəruridir ki, qanunvericilik səviyyəsində bütün məhkəmə aktlarının preyudisiallığı tanınmalıdır? Daha sonra seçilən konsepsiyaya uyğun olaraq preyudisiya institutunun həlli qaydasını təklif etmək olar. Problemin həlli ilə bağlı fikirlərimiz aşağıdakılardan ibarətdir.

Hesab edirik ki, ədəbiyyatda İ.Y.Foynitskidən bəri ümumi qəbul edilmiş o fikir doğrudur ki, həqiqətin müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət edən prosessual vasitə və üsullar yalnız cinayət mühakimə icraatında mövcuddur. Eyni zamanda cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin, xüsusilə hakimlərin müstəqilliyi və sübutların qiymətləndirilməsi prinsiplərinin istənilən cinayət-prosessual hüquq institutu çərçivəsində gözlənilməsinin zəruriliyini qeyd etmək yerinə düşərdi. Məhz bu baxımdan qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünün məhkəmənin şübhələnmək hüququnu saxlamaqla onun preyudisiallığını qəbul etmək olar və bu, zəruridir. Əks halda, məhkəmə hökmünün stabilliyini və nüfuzunu təmin etmək mümkün olmayacaqdır. Bununla yanaşı, təqsirləndirilən şəxsin təqsiri məsələsində qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünün preyudisiallığının qəbul edilməsi yolverilməzdir.

Digər icraatlar üzrə qəbul olunmuş və qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının, hətta müvafiq icraatlar çərçivəsində həqiqətin müəyyənləşdirilməsi prinsip kimi təsbit olunmuş olsa belə, preyudisiallığını ümumiyyətlə qəbul etmək olmaz. Bu növ qərarlar M.S.Stroqoviçin dediyi və V.L.Qolovkonun (10) da qəbul etdiyi kimi, sənəd növündə sübutdan heç bir fərqi yoxdur.

Qeydlər:

[1] Sovet dövründə 1961-ci il CPM-inə qədər əksər müttəfiq respublikaların CPM-lərində mülki işlər üzrə məhkəmə qərarının preyudisiallığı şəklində preyudisiya institutu mövcud olsa da, 1961-ci ildə RSFSR CPM-i istisna olmaqla bütün müttəfiq respublikaların CPM-lərində, həmçinin Azərbaycan SSR CPM-indən də, preyudisiya institutu çıxarıldı;

[2] AR CPM-in 142.2-ci maddəsi 1923-cü il Azərbaycan SSR Cinayət Üsuli-Mühakimə məcəlləsinin 13-cü və 1961-ci ildə RSFSR CPM-nin 28-ci maddəsində ifadə olunmuş məzmunu olduğu kimi təkrarlayır.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 1 sentyabr 2000-ci il
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. 1 sentyabr 2000-ci il
4. ABA ROLİ. Hüquq Maarifçiliyi Cəmiyyəti / Ədalətli Məhkəmə Araşdırması hüququ. Təlim materialları toplusu. Bakı 2012. 339s.
5. Искендеров Р.Г. О преюдициальном значении приговора // Советская юстиция. 1990, №22, С. 22-23
6. Моул Н., Харби К., Алексеева Л.Б. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6 Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. М., 2001, 151 с.
7. **Смирнов А.В., К.Б. Калиновский.** Презумпции в уголовном процессе // Российское правосудие. 2008. №4. с. 68-74.
8. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. М., Издательство АН СССР, 1947, 276 с.
9. <http://dejure.az/h-uezr-avropa-mhkmsinin-qrarlar/1113-abbasov-azrbaycana-qar-ikayt--2427105> **17 yanvar 2008-ci il** tarixli Abbasov Azərbaycan qarsı işi. (**Şikayət № 24271/05**)
10. <http://pravo.ru/review/face/view/73251/>